

Kazimierski, Józef

Źródła do dziejów Puszczy Zielonej (XIV-XX w.)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 7, 140-149

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW PUSZCZY ZIEŁONEJ (XIV-XX w.)

Puszcza Zielona, to dawne puszcze Mazuch koło Chorzel i Przasnysza oraz Zagajnica koło Ostrołęki, Myszyńca, Nowogrodu i Łomży. Położona na obszarze ograniczonym rzekami Narew na południu, Omulew na zachodzie i Pisą na wschodzie. Na jej obrzeżach ulokowały się miasta Ostrołęka, Nowogród, Kolno, Myszyniec i Chorzele. Dwa ostatnie wymienione miasta odgraniczały ją od puszczy piskiej. Była to puszcza królewska wraz z wymienionymi miastami, do których należy zaliczyć jeszcze Łomżę.

Wśród źródeł pisanych należy wyróżnić źródła drukowane i rękopiśmienne, a wśród nich archiwalne a mianowicie: akta, kartografię, ikonografię i materiały audio-wizualne. Natomiast wśród źródeł rękopiśmiennych mamy: pamiętniki, relacje i wspomnienia, ankiety i kroniki. Nie rzadko są to tzw. źródła wywołane, które są doskonałym uzupełnieniem źródeł i przekazów urzędowych powstałych na skutek działalności różnego rodzaju urzędów, instytucji, organizacji, majątków ziemskich czy też osób prywatnych prowadzących różnego rodzaju działalność.

W niniejszym opracowaniu dokonam przeglądu źródeł do dziejów Puszczy Zielonej w trzech przekrojach chronologicznych.

Pierwszy okres do końca XVIII w., tj. w latach I Rzeczypospolitej, gdy funkcjonowała kancelaria odbiorcy, a później księga wpisów poczynając od metryki mazowieckiej i koronnej. Drugi okres to lata zaborów od 1795 do 1918 r., z krótką przerwą na okres niepodległości w czasach Księstwa Warszawskiego (1807-1815), wówczas funkcjonuje już kancelaria nowoczesna. Akta sporządzano z kopią, która pozostawała w kancelarii macierzystej, a oryginały pism wysyłanych gromadzono w kancelarii odbiorcy. Akta grupowano rzeczowo i chronologicznie. Trzeci okres to lata 1918-1950, tj. od odzyskania niepodległości, łącznie z okresem II wojny światowej oraz pierwszymi latami powojennymi, w których następowała powojenna odbudowa i transformacja ustrojowa połączona z ostrymi represjami oraz biernym i czynnym oporem społeczeństwa.

1. W czasach dawnej Rzeczypospolitej (do końca XVIII w.)

Warunki Puszczy Zielonej nie sprzyjały powstawaniu wielkich latyfundiów magnackich. Były tu natomiast liczne królewszczyzny, które wydzierzawiano starostom tutejszym w: Przasnyszu, Makowie, Różanie, a przede wszystkim w Ostrołęce. W lasach żyła ludność puszczańska utrzymująca się z roli i z puszczy, zwana Kurpiami. Cieszyła się ona dużą swobodą obok nielicznej ludności miejskiej. Jej świadczenia były przeważnie w naturze, pańszczyznę stosowano tylko we wsiach poza puszczańskich. W wypadku zagrożenia państwa stawała w jego obronie, a broń posiadała potrzebną

jej w codziennym użytku. O jej waleczności niejednokrotnie przekonali się wrogowie, którzy zapuszczali się na tereny puszczy kurpiowskich (Szwedzi, Prusacy, Rosjanie).

Specyficzny charakter tego terenu, nieliczne ośrodki i to jeszcze małomiasteczkie, nie sprzyjał powstawaniu źródeł rękopiśmiennych (archiwalnych). Najstarsze zostały opublikowane w dwóch kodeksach dyplomatycznych mazowieckich (T. Lubomirskiego w 1862 r. i J.K. Kochanowskiego w 1919 r.) oraz w ostatnio wydanych „Lura Masoviae Terrestria” (tzw. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego, t. I. 1228-1471 r., t. II 1471-1526 i t. III 1528-1540 r.) przez J. Sawickiego w latach 1972-1974. Od początku XV w. wszystkie dokumenty, które wystawiała kancelaria książęca bądź też królewska, były w kopii wpisywane do ksiąg. Księgi takie zachowały się dla kancelarii książąt mazowieckich i były nazwane metryką mazowiecką (zachowały się od początków XV w. aż do 1526 r., tj. do czasu włączenia Mazowsza do Korony) oraz dla Kancelarii Królewskiej. Te ostatnie nazywano metryką koronną (od XV do końca XVIII w.). Oprócz wymienionych dwóch rodzajów ksiąg metryk: mazowieckiej i koronnej były jeszcze na terenie dawnej Rzeczypospolitej księgi metryki litewskiej (także od XV do XVIII w.). Z wymienionych ksiąg można korzystać w Archiwum Głównych Akt Dawnych. Do znacznej części są opracowane pomoce ewidencyjne zwane sumariuszami. Część z nich została opublikowana przez T. Wierzbowskiego i J. Plochę.

Niektóre dokumenty a mianowicie tzw. rejestr poborowy z 1580 r. opublikował A.P. Pawiński (Źródła dziejowe, t. V. Mazowsze), w 1875 r. Istnieje także najstarszy opis Mazowsza z 1634 r. opracowany przez Jędrzeja Święcickiego, a opublikowany w tłumaczeniu z języka łacińskiego przez St. Pazyrę w 1974 r. Zawiera on interesujący opis regionu mazowieckiego, miast, zamków, rzeki, ludzi i ich ubiorów, obyczajów itp. Cenne są wreszcie akta skarbowe, a mianowicie rachunki dworów książąt mazowieckich (np. opublikowana księga skarbowa Janusza II, księcia mazowieckiego z lat 1477-1490 przez Jerzego Senkowskiego w 1959 r.).

Cenne są wreszcie lustracje królewszczyzn, a szczególnie lustracja województwa mazowieckiego z 1565 r. opublikowana przez I. Gieysztorową i Annę Żaboklicką w dwóch częściach w latach 1967 i 1968. Zawiera ona m.in. opisy puszczy Mazuch i Zagajnicy, miast: Janowa, Chorzele, Przasnysza, Ostrołęki, Różana, Makowa, Ostrowi, Kolna, Myszyńca i Łomży. Królewszczyzny graniczyły tu niekiedy z lasami i gruntami ziemskimi jak np.: wsie Pogorzelska, Sławogory, Włotowo, Jadamowo i inne. Lustratorzy królewscy odnotowali, iż ci ziemianie (Rakowscy, Ostrowscy, Mlatowscy, Romanowie, Oględy, Krzywonoscy, Golanowscy, Gądzikowie, Dębińscy, Bobińscy i inni) „wielką czynią szkodę w puszczy”, a nawet „odejmują tego boru część niemałą”. W puszczy były uroczyska: Sitwa z ośmioma bartnikami, którzy dawali 9 rączek miodu; Leśniska — 15 bartników oddających 15 rączek miodu; Gai — 9 bartników dający 9 rączek miodu; Płodownica — 11 bartników, 11 rączek miodu. Łącznie z puszczy chorzelskiej i przasnyskiej, zwanej puszcza Mazuch, było aż 44 rączki miodu.

Miasteczko Ostrołęka leżało na gruncie piaszczystym nad Narwią, pod puszcza, którą zwano zagajnicą. Kończyła się ona aż przy granicach pruskich. Pełno było w niej zwierza rozlicznego.

W 1564 roku Ostrołęka spłonęła doszczętnie, w tym ratusz i kościół, pozostał tylko dwór królewski. W miasteczku było 334 domy i aż 60 piwowarów i 7 młynów,

a na rzece był most wielki, „wielkim kosztem przez mieszczan zbudowany”. Pożarowi miasta towarzyszył „mór wielki”. Ku Ostrołęce było 5 jezior większych, 4 mniejsze (pod dworem — głębokie, jezioro Ostrołęka, Łąkie, Roszaga, Labya i 4 jeziorka koło Kozeryna). Przy mieście był dwór królewski „dobrze zbudowany” i folwark.

W pobliżu Kolna przy granicy pruskiej były jeziora: Krusko i Rybna.

Miasteczko Kolno było zabudowane 260 domami. W mieście był dawnymi czasy dwór książęcy, który Prusowie spalili. Było tu aż 9 młynów na rzeczkach Łubna i Pisa. Wokół puszczy a niekiedy i na jej terenie były nie tylko wymienione miasta, ale i wsie królewskie.

Oprócz omówionej najstarszej i najcenniejszej lustracji królewszczyzn z 1565 r., zachowały się jeszcze lustracje województwa mazowieckiego z 1617-1620, 1660 i 1789 roku.

W wymienionych materiałach znajdują się opisy stanu gospodarczego dóbr królewskich. Są tu opisy folwarków, a mianowicie zabudowań, inwentarza żywego, pól i zasiewów, rodzajów zbóż i ich wydajności, puszczy i gospodarki leśnej a szczególnie bartnictwa, gospodarki rybnej. Szczególnie ważne, interesujące, są opisy puszczy, tak licznych na terenie dawnych ziem obecnego województwa ostrołęckiego, a mianowicie: gatunki drzew, zwierzyny i ptactwa. Mamy także opisy dworów, karczm, młynów, a nawet niekiedy zabudowy wiejskiej (liczniejsze co prawda w lustracjach kościelnych). Uzupełniają je lustracje i inwentarze dóbr biskupstwa płockiego (Archiwum Diecezji Płockiej).

Lustracje królewszczyzn i księgi poborowe zachowały się w oryginale w Archiwum Głównym Akt dawnych (AGAD) w Warszawie.

Poza rejestrami poborowymi i lustracjami na uwagę zasługują księgi sądów grodzkich i ziemskich dla terenów Puszczy Zielonej. Zawierają one sądowe rozstrzygnięcie praw cywilnych i karnych. Są przede wszystkim zabezpieczeniem interesów ówczesnej szlachty, ale można w nich znaleźć także materiały do historii ludności chłopskiej. Są tu także wpisywane uniwersały i konstytucje sejmowe, testamenty i wyroki w sprawach spornych cywilnych i karnych.

Z interesującego nas terenu zachowały się księgi ziemskie: przasnyskie z lat 1585-1797 (46 ksiąg), różańskie z lat 1552-1792 (14 ksiąg), ostrołęckie z lat 1542-1761 (31 ksiąg) oraz księgi grodzkie: przasnyskie z lat 1762-1796 (64 księgi), różańskie z lat 1552-1793 (ponad 200 ksiąg), makowskie z lat 1658-1790 (45 ksiąg) i ostrołęckie z lat 1549-1784 (19 ksiąg).

Cennym uzupełnieniem ksiąg grodzkich i ziemskich są księgi sądów królewskich tzw. Referendarii Koronnej. Rozstrzygały one spory między dzierżawcami dóbr królewskich a ludnością wiejską zamieszkującą je. Zawierają sporo informacji także do stosunków pomiędzy dzierżawcami królewszczyzn i Kurpiami. Obejmują okres od 1582 do 1795 r. Zostały częściowo opublikowane przez Ignacego Baranowskiego w 1910 r. („Księgi referendarskie” z lat 1582-1602), Keckową i Wł. Pałuckiego oraz M. Woźniakową w latach 1955-1970. Wśród ciekawszych dokumentów referendarskich na uwagę zasługują akta dotyczące sporów między starostą Michałem Jordanem i ekonomem starostwa ostrołęckiego Józefem Woodem a poddanymi wsi Dąbrowy, Wołków, Łąki, Myszyńca, Wykrot, Surowego i Dylewa (1720 r.). Chodziło m.in.

o używanie rusznic, wycinanie puszczy, pędzenie gorzalki i piwa, zabieranie gruntów starościńskich, bunt, schadzki, pogroźki, nieplacenie podatków, niedopuszczanie na egzekucję żołnierzy deputedowanych do ich ścigania. Otóż chłopci otrzymali glejł ochronny do czasu wydania ostatecznej rezolucji przez sąd referendarski. Należy tu zwrócić uwagę, iż poprzedzało to powstanie na Kurpiach z 1737 r. Znalazło to ponadto wyraz w następnych dekretach sądu z 6.VII.1720 r. (zdecydowano delegować komisję do zbadania sprawy), 13.VI.1721 (chłopi wsi Dąbrowy, Wołkowie, Łąki i innych ze starostwa ostrołęckiego pozwani przez Józefa Wooda, ekonomy, zostali skazani zaocznie) 28.VI.1721 (Józef Wood, ekonom został skazany także zaocznie) 14.VII.1722 (ponownie chłopów wymienionych wsi skazano zaocznie) 28.X.1722 (i znów skazano zaocznie chłopów) 5.XII.1722 (sąd po przedłożeniu przez strony dekretów i przywilejów ponownie rozważał sprawę). W dniu 18.XII.1722 r. znów spór między Józefem Woodem, ekonomem starostwa ostrołęckiego a poddanymi ze wsi Dąbrowy, Wołkowa, Łąki, Myszyńiec, Wykrot, Surowe. Wood oskarżał gromady o wyłamywanie się z posłuszeństwa wobec dworu, posługiwanie się rusznicami wobec zakazu i wyniszczanie ptactwa, bunt, schadzki, uchylanie się od płacenia podatków, godzenie na życie. Gromady zaś o nadmierne powinności. Sąd poleca komisarzom przeprowadzenie rewizji i pomiaru geometrycznego gruntów gromadzkich, nakazuje pod rygorem banicji ekonomowi zwrot nadebranej hiberny, zobowiązuje komisarzy do sekwestracji skasowanych przywilejów włościńskich, decyduje by podwoły były wysyłane tylko do 8 mil od folwarku ostrołęckiego, pod karą ucięcia szyi, zabrania poddanym wszelkich „wioleńcy” i pogroźek wobec zwierzchności dworskiej a egzekucję dekretu i rozsądzenie nowych pretensji zleca wyznaczonej komisji w terminie do 5.VII.1723 r. Niestety dalszych losów tego interesującego sporu nie ma w aktach sądu referendarskiego.

Inny, na mniejszą skalę, to spór między Pawłem Przeradowskim, starostą różańskim, a gromadą wsi Czarnotrzew (27.VII.1720r.). Starosta został oskarżony o grabież zbóż, gruntów i łąk gromadzkich. Sąd wyrokiem zaocznym wyznaczył komisarzy do rozsądzenia sprawy i ograniczenia gruntów gromadzkich od starościńskich.

Dekretem sądu z 7.XII.1720 r. starosta różański Paweł Przeradowski został skazany zaocznie. Ponowiono to dekretem z 11.VII.1720 r.

W 1745 r. miał miejsce dalszy ciąg sporu w starostwie ostrołęckim. Sąd rozstrzygał spór między Ignacym Traczewskim, ekonomem starostwa ostrołęckiego (powodem) a pozwanymi Kaczyńskimi, posesorami gruntów wsi: Surowe, Myszyńiec, Dąbrowa, Wołkowa, Łąki, Wykrot, Drażek i innych w starostwie ostrołęckim (9.III.1745 r.). W wydanym wyroku z 15.III.1745 r. zarzucono Kaczyńskim z Dylewa potwierdzenie „opacznie i podstępnie” otrzymanych przywilejów, przywłaszczanie ról starościńskich i osadzanie na nich włościńskich, pustoszenie lasów i sprzedaż drzewa, uzurpowanie prawa do wyrobów trunków ze stratą prowentu starościńskiego, bunt, nieposłuszeństwa, pogroźki, używanie strzelb, zajazdy, alienowanie gruntów i nieprawne dysponowanie nimi przez testamenty. Wszystko to brzmi jak najprawdziwszy bunt i bezprawie.

Sąd uchylił otrzymane przez szlachetnych Kaczyńskich w 1737 i 1738 r. potwierdzenie przywileju na grunt Małachowo, Dąbrówka we wsi Dylewo, jako przeciwnie

uniważniającemu ten przywilej wyrokowi asesorskiemu z 1671 r., utrzymał strony przy dekretach, a mianowicie asesorskim z 1671 r. i referendskim z 1722 r., zachował Kaczyńskich przy 6 włókach we wsi Dylewo i wyznaczył komisję do przeprowadzenia wizji, inkwizycji, pomiaru włók i egzekucji wymienionych dekretów. Następnie sprawa trafiła jeszcze do sądu referendskiego 29.IV.1749 r. Wówczas szlachetni Stanisław, Paweł i Kasper Kaczyńscy osiedli iure colonario we wsi Dylewo w starostwie ostrołęckim, pozwani zostali przez Ignacego Traczewskiego, ekonoma tegoż starostwa i skazani zaocznie. Na tym sprawa urywa się w księgach referendskich. Dalszego przebiegu tego fascynującego sporu między szlachtą ostrołęcką a zarządcami królewskiej ziemi nie znamy.

Trzeba tu jeszcze dodać, że sprawy rozpatrywane przez Sąd Referendski miały także odbicie w aktach grodzkich i ziemskich. Oprócz akt sądowych zachowały się dokumenty pergaminowe z lat 1578-1622 dotyczące cechu szewców w Ostrołęce, trzy dokumenty pergaminowe z lat 1456-1752 dotyczące Makowa Mazowieckiego, pięć dokumentów pergaminowych (1434-1766) dotyczących Ostrowi i tyleż (1569-1787) dotyczących Przasnysza. Są dokumenty książęce i królewskie potwierdzające nadania praw miejskich, dotyczące cechów, sprzedaży młynów itp. (oryginały w AGAD). Kopie dokumentów dotyczące terenu Puszczy Zielonej można znaleźć w Księgach Metryki Koronnej i Mazowieckiej (AGAD). Są tam nadania i potwierdzenia praw miejskich takich miast jak: Chorzele, Myszyniec, Maków, Ostrołęka, Ostrów, Kolno, Janów; zapisy zastawów, zeznania długów, zapisy zobowiązań na rzecz księcia, darowizny, zapisy ziemi, zabezpieczenia na dobrach ziemskich, sprzedaż ziemi, młynów itp.

Szczególnie Księgi Metryki Mazowieckiej są cennym i unikalnym źródłem w skali kraju, świadczącym o odrębności Mazowsza (do 1525 r.), jego niezależności od urzędów koronnych, a zależności tylko od króla. Mają podstawowe znaczenie dla badań demograficznych i stosunków osadniczych na terenie Mazowsza a w tym i Puszczy Zielonej.

Z dawnych ksiąg miejskich (z okresu do końca XVIII w.) zachowały się tylko szczątki ksiąg miejskich Chorzel, Ostrowi i Różana (AGAD).

2. W latach zaboru rosyjskiego

Dla okresu 1815-1866 podstawowym źródłem są akta Sekcji Miast ówczesnej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych KRSW i w ogóle Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (AGAD). Zachowały się tu tomy akt dla poszczególnych miast z terenu Królestwa Polskiego a w tym i z terenu Puszczy Zielonej. Zawierają one coroczne preliminarze i sprawozdania kasowe obrazujące gospodarkę miast, opisy topograficzno-statystyczne miast z 1829 r., inwentarze pomiarowe sporządzone w związku z opracowanymi planami miast w celu uporządkowania ich rozplanowania i zabudowy, różnego rodzaju materiały związane z budownictwem miejskim, porządkowaniem i brukowaniem ulic, budową ratuszy, jatek, szop na narzędzia ogniowe itp., epidemii i pożarów, różnego rodzaju korespondencji z władzami terenowymi itp.

Następna grupa akt są to akta administracji rosyjskiej po 1867 r., tj. po utracie autonomii przez Królestwo Polskie. Puszcza Zielona należała wówczas do guberni plockiej. Są to akta Rządu Gubernialnego Plockiego (w AP Płock) i akta zarządów powiatowych w Ostrołęce, Makowie i Ostrowi. Uzupełniają je akta żandarmerii (AP Pułtusk). Szczątkowo zachowały się z wymienionego czasu akta miast i gmin. Szczególnie dobrze zachowały się akta Gminy Piski oraz akta parafialne (księgi metrykalne w AP Pułtusk i poszczególnych parafiach).

Szczątkowo zachowały się akta z okresu powstań narodowych (AGAD). Ludność kurpiowska wzięła bowiem licznie udział w powstaniach narodowych, o czym świadczą nie tylko dokumenty archiwalne, lecz także zachowane i najczęściej opublikowane pamiętniki, nagrobki i tablice pamiątkowe na cmentarzach i w kościołach, a także żywa pamięć ludzka, którą często utrwała się w formie tzw. źródeł wywołanych.

3. W czasach II Rzeczypospolitej (1918-1939), latach wojny i okupacji (1939-1945) oraz latach powojennej odbudowy (1945-1950)

Ważnym źródłem są tu materiały I i II-go powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej (drukowane oryginały w Archiwum w AP Warszawa) oraz akta urzędów powiatowych w Makowie Mazowieckim i Przasnyszu (AP Pułtusk). Wśród akt Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego, zachowanych szczątkowo, na uwagę zasługują akta Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego. Znajdują się tu cenne sprawozdania sytuacyjne miesięczne i tygodniowe. Zawierają one m.in. dane o partiach politycznych, ruchu związkowym, zwalczaniu ruchu lewicowego zwanego „ruchem wywrotowym” lub „komunistycznym”, strajkach, akcjach wyborczych, życiu kulturalnym itp. Nadto znajdują się tu instrukcje o charakterze ogólnym. Uzupełniają je akta policji państwowej (Komendy Powiatowe i Posterunki w APW).

Cenne są także dobrze zachowane akta Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych (2455 woluminów). Zawierają one sprawy scalania gruntów, zniesienia służebności, wykupów gruntu dzierżawionych, dzierżawy wieczyste, podział gruntów wspólnych, sprawy zapasu ziemi i obrotu nią, określenie maksimum posiadania ziemi, wyłączenia od obowiązku parcelacyjnego, przejmowania majątków na cele reformy rolnej, wykazy imienne majątków, przymusowy wykup nieruchomości na cele reformy rolnej, sprzedaż oraz kupno i zamiana ziemi. Nadto są tu: sprawy parcelacyjne majątków, przeniesienie praw własności, przywłaszczenia, księgi nabywców itp. Znajdują się tu również: akta Wojewódzkiej Komisji Ziemskiej, Oddziału Finansowego (Fundusz Obrotowy Reformy Rolnej, operaty szacunkowe, należności za prace melioracyjne itp.), Oddziału Pomiarów Rolnych, Oddziału Wodno-Melioracyjnego, Wojewódzkiego Inspektora Ochrony Lasów, Wojewódzkiego Inspektora Weterynaryjnego oraz sprawy licytacji nieruchomości ziemskich oraz budynków mieszkalnych i przemysłowych, wykaz dóbr wystawionych przez Towarzystwo Kredytowe Ziemskie na sprzedaż, sprawy personalne oraz sprawy praktyk studentów.

Akta Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych bardzo często są kontynuacją spraw prowadzonych przez Okręgowy Urząd Ziemski do czasu jego likwidacji w 1933 roku.

Akta Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie z lat 1918-1933 zachowane także bardzo dobrze (4744 woluminy) w AP Warszawa. Znajduje się w nim dokumentacja dotycząca podstawowych prac związanych z przebudową ustroju rolnego, a mianowicie: materiały przymusowego wykupu majątków, pozwolenia na nabycie majątków, kupna nieruchomości, sprzedaży gruntów, księgi nabywców parcel, rejestry pomiarów i operaty szacunkowe.

Znalazły się tu także akta dotyczące: scalania gruntów, serwitów — ich dobro wolnej i przymusowej likwidacji oraz zmiany gruntów, zezwoleń na przepisanie tytułu własności, przeniesienia tytułu własności, przewłaszczenia nieruchomości, podziału nieruchomości, podziału wspólnego pastwiska, zmiany gruntów, tabel likwidacyjnych czyli uwłaszczeniowych (dokonywano tu lub poprawiano wpisy), organizacji powiatowej i gminnych komisji ziemskich, sprawozdania komisarzy ziemskich.

Ponadto zachowały się: rejestry pomiarowe i operaty szacunkowe majątków, pozwolenia na kupno gruntów, podziału wspólnych pastwisk, sprawozdanie komisarzy i Okręgowej Komisji Ziemskiej z lat 1918-1919, okólniki w sprawach Komisji Ochrony Lasów z 1919-1920 r.

Oprócz akt Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie szcążkowo zachowały się akta Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Ostrołęce z lat 1919-1939 (53 woluminy) o podobnej zawartości.

Z okresu wojny i okupacji niemieckiej zachowały się tylko nieliczne akta i to jeszcze szcążkowo. Są to akta Prokuratur Niemieckich Rejencji Ciechanowskiej (1940-1944, 495 woluminów, w AP Warszawa).

Obowiązywała tu zasada, że sąd i prokurator stosują procedurę w oparciu o niemieckie postępowanie karne wg swego uznania. W przypadku uznania, że trzeba szybko przeprowadzić proces, mogli oni odstąpić od przepisów prawa o ustroju sądów i prawa o postępowaniu karnym. W zakresie ścigania obowiązywała zasada, że „prokurator ściga przestępstwa Polaków i Żydów, których ściganie uważa za nakazane przez interes publiczny”. Zasada ta pozwalała prokuratorom niemieckim na zaniechanie ścigania czynów przestępczych, które w jakikolwiek sposób osłabiają naród polski, nie zagrażając bezpieczeństwu narodu niemieckiego. Prokurator miał prawo wnosić do Sądu Specjalnego oskarżenie w każdej sprawie, zaś do Sądu Obwodowego tylko wtedy, gdy nie przewidywał kary wyższej niż 5 lat obozu karnego lub 3 lata obos trzonego obozu karnego (chodzi tu o obóz koncentracyjny). Ówczesne niemieckie przepisy prawa karnego przeciwko Polakom i Żydom naruszały podstawowe zasady prawa narodów cywilizowanych, godziły w ustalone w rozwoju kulturalnym ludzkości współczesne pojęcie o prawie i postępowaniu karnym.

I tak np. kara śmierci, wg ówczesnego prawa niemieckiego, była stosowana jako reguła dla wszystkich przypadków za wyjątkiem tych, które uznał za mniej ciężkie. Ocena czynów zależała od tak nieprecyzyjnych pojęć jak: „nieprzyjazne usposobienie”, „szczególnie niskie pobudki” lub „wrogi stosunek do Niemców”.

Akta prokuratur obejmują także sądy obwodowe w: Makowie, Przasnyszu i Ostrołęce z terenu obecnego województwa ostrołęckiego. Zachowały się one także szcążkowo.

Następnym dobrze stosunkowo zachowanym zespołem są akta Sądu Specjalnego przy Sądzie w Ciechanowie z lat 1939-1944 (APW) oraz Sądu Obwodowego w Ostrołęce

z lat 1940-1944 (APW). Wśród ciekawszych spośród rozpatrywanych spraw należy wymienić: działania na szkodę państwa niemieckiego, podważenie powagi urzędu niemieckiego, opór wobec władzy, uszkodzenie urządzeń w urzędzie, przywłaszczenia urzędu, wykroczenia przeciw zarządzeniom dowódcy na froncie, szantaż, nieposłuszeństwo wobec władzy, działania na szkodę Niemców, stosowanie siły wobec urzędnika niemieckiego, udzielanie schroniska Żydom, sabotaż, nielegalne przejścia granicy GG, nielegalne przechowywanie broni i paserstwo, posiadanie i słuchanie radia, wykroczenia dewizowe, prowadzenie nielegalnego handlu, morderstwa, oszustwa i rabunki, podpalenia, wykroczenia łowieckie, przemyt, defraudacja, niezameldowanie o dokonaniu uboju, zdrada stanu, rabunki, ucieczki z więzienia, nielegalny wyrób alkoholu, spowodowanie wypadku kolejowego, kontakty z jeńcami wojennymi, nieprzyjazny stosunek do Niemców, napaści na funkcjonariuszy niemieckich, spowodowanie pożaru, oszustwa, uczestnictwa w buncie więźniów, zniszczenia lub odstępiania dokumentów, najścia na dom, niedostarczenia kontyngentów, ukrycia zboża i nielegalnego wypieku pieczywa, używania zboża na paszę dla inwentarza, uchylanie się od podatków, użycie siły wobec urzędników niemieckich, napaść lub obraza Niemca, uszkodzenie własności niemieckiej, bunt w więzieniu, dezercja z robót, uszkodzenie narzędzi w pracy, fałszywe oskarżenie, łapownictwo a nawet złośliwość, kupno żywności bez kartek, gromadzenie żywności i niedostarczenie inwentarza żywego. Były to zatem przestępstwa i wykroczenia — w świetle obowiązującego prawa na terenie III Rzeszy Niemieckiej — pospolite i polityczne, były obliczone na łamanie oporu ludności polskiej a w dalszej konsekwencji jej stopniową likwidację.

Oczywiście nie wszystkie zbrodnie niemieckie, dokonywane w majestacie prawa na ludności polskiej kończyły się rozprawami sądowymi. Przeważająca większość nie trafiała w ogóle do sądów niemieckich. Wśród wyroków, ferowanych przez Sąd Specjalny w Ciechanowie do najczęstszych należały: ciężkie więzienie (zwykle obóz koncentracyjny), obóz karny, więzienie oraz dużo było wyroków śmierci, i przekazania do dyspozycji Gestapo.

Kary oczywiście nie były współmierne do dokonanego „przestępstwa”, najczęściej były niskie tzw. przestępstwa polityczne, a bardzo wysokie, jeżeli chodzi o wykroczenia wobec Niemców, państwa niemieckiego. Dla przykładu, za nielegalne posiadanie broni, nielegalny handel, przemyt i ubój świń — były wyroki kary śmierci, a za udzielanie pomocy jeńcom radzieckim — kara 4 lat obostrzonego obozu karnego. Często w jednej sprawie było od paru do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu oskarżonych. W sprawach, gdzie zapadały wyroki śmierci są także protokoły z ich wykonania, czasem także fotografie oskarżonych. W każdej teczce obok imienia i nazwiska oskarżonych znajdują się ich bliższe dane, jak daty urodzenia, miejsca zamieszkania, opis czynu „przestępczego”, nazwiska świadków, prokuratorów i sędziów.

Natomiast w aktach Sądu Obwodowego w Ostrołęce (APW) wśród zachowanych akt występują: akta spraw karnych zakończonych wyrokiem lub nakazem karnym i akta dochodzeń. Nie zachowały się akta ogólne i ewidencje jak repertoria i skorowidze. W każdej teczce, oprócz akt zasadniczych, znajdują się następujące podteczki w obwolutach: dochodzeniowa (Ermittlung), podręczna (Handakten), wykonawcza (Vollstreichungsheft), ulaskawień (Gnadenheft) i sprawozdawcza (Berichtsheft).

W aktach zachowanych szczerunkowo (ok. 10%) znajdują się m.in. następujące ciekawsze sprawy. Z 1940 r. jest jedna sprawa dotycząca pomocy przy ucieczce z więzienia. Z 1941 r. zachowało się 10 spraw dotyczących nielegalnego handlu, wyrobu alkoholu, zabójstwa, kradzieży, pomocy w ucieczce z więzienia oraz prowadzenia nielegalnego uboju. Natomiast z 1942 r. mamy aż 44 sprawy dotyczące nielegalnego handlu, nielegalnego przejścia granicy z GG i przemytu towarów, kradzieży, nielegalnego uboju i paserstwa, wykroczeń dewizowych, nielegalnego wykupowania kartek żywnościowych, wyrobu alkoholu, naruszenia przepisów łowieckich, użycia zboża na paszę dla inwentarza, używania fałszywych dowodów, nielegalnego zorganizowania zbiórki pieniężnej. Rok 1943 przynosi najwięcej, bo aż 92 sprawy. I tu znów powtarza się nielegalny handel, przejścia i przemyt przez granicę żywności i towarów, ubój nielegalny, wyrób alkoholu, wykroczenia dewizowe, fałszowanie dokumentów, włóczęgostwa, nielegalnego przemiału zboża, powrotu na miejsce osiedlenia i tylko 10 spraw dotyczy kradzieży. Najwięcej spraw dotyczyło nielegalnego przekroczenia granicy GG i związanego z tym przemytu (40 spraw) oraz prowadzenia nielegalnego handlu (26 spraw). Z roku 1944 mamy już tylko 32 sprawy. I tu przeważa nielegalny handel i przekroczenia granicy z GG, wyrób alkoholu oraz przemiał zboża. Akta te pokazują wyraźnie ścisły związek Rejencji Ciechanowskiej z Okręgiem Warszawskim. Wymiana towarowa pomiędzy ludnością polską, pomimo granicy ustanowionej przez okupantów niemieckich, jak wiemy z innych przekazów historycznych, była ściśle powiązana z ruchem oporu. Nie były w stanie temu zapobiec bardzo surowe kary stosowane przez sądy niemieckie. Sąd Obwodowy w Ostrołęce także bardzo często orzekał skazanie na obóz karny. Należy tu jeszcze dodać, że często w jednej sprawie jest parę lub kilka osób oskarżonych. Często są wymieniane nazwy obozów karnych na terenie Prus Wschodnich, Rejencji Ciechanowskiej i Rzeszy Niemieckiej w ogóle.

Na uwagę zasługują również akta Procesu Ericha Kocha, gauleitera Prus Wschodnich i Rejencji Ciechanowskiej (Archiwum Głównej Komisji Badań Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu).

Są to wypisy z różnych dokumentów z terenu Rejencji Ciechanowskiej, zeznania świadków, obejmujące zarządzanie przez Niemców terenami polskimi włączonymi do Rzeszy oraz liczne zbrodnie popełnione na ludności polskiej.

Oprócz wymienionych akt niemieckich mamy jeszcze akta Podziemnego Państwa Polskiego, tj. Rządu Londyńskiego (AAN, Armii Krajowej, Narodowych Sił Zbrojnych, Batalionów Chłopskich i innych organizacji działających także na terenie Kurpiowszczyzny (AAN i APW). Jest to wreszcie prasa wydawana przez wymienione organizacje gromadzona po wojnie przez archiwa, biblioteki, muzea i osoby prywatne. Nagromadziło się wreszcie wiele tzw. źródeł wywołanych w formie różnego rodzaju pamiętników, wspomnień, relacji i ankiet. Prace te nie zostały zakończone dokąd żyją uczestnicy i świadkowie wymienionych wydarzeń.

Dla okresu pierwszych lat walki i powojennej odbudowy (1944-1950) mamy wiele źródeł różnej wartości historycznej. Są to przede wszystkim akta władz administracyjnych (Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego; starostwa: ostrołęckiego, przasnyskiego i makowskiego; akta miast z terenu Puszczy Zielonej oraz gmin), sądów

powszechnych i specjalnych. W tych ostatnich sądzono i skazywano nierzadko na karę śmierci członków organizacji i oddziałów leśnych walczących z powojennymi władzami komunistycznymi. W aktach administracyjnych znajdują się materiały do konfiskaty majątków ziemskich i nacjonalizacji zakładów przemysłowych łącznie z młynami w ramach powojennej reformy rolnej i nacjonalizacji przemysłu. Są tu wreszcie materiały do kształtowania powojennej administracji, szkolnictwa i kultury a przede wszystkim powojennej odbudowy głównie miast, niekiedy poważnie zniszczonych w wyniku działań wojennych. Istotne są także materiały dotyczące biologicznej zagłady ludności. Chodzi o wojenne zbrodnie hitlerowskie i stalingradzkie, a także powojenne popełnione przez NKWD i UB na tych terenach.

W wymienionym z konieczności syntetycznym opracowaniu nie byłem w stanie dokonać szczegółowego przeglądu zachowanych źródeł do dziejów Puszczy Zielonej. Na zakończenie chciałbym stwierdzić, iż jest przygotowany do druku „Przewodnik po źródłach do dziejów województwa ostrołęckiego (XIV—XX w)”, którego jestem współautorem.

Myślę, że po wielu latach dojdzie do jego publikacji.